

Тетяна Шептицька

Візія цивілізації як соціокультурного утворення в інтелектуальному доробку української діаспори

У статті аналізуються праці з цивілізаційної проблематики українських діаспорних вчених. Розглядаються їхні підходи до розуміння суті поняття «цивілізація», його співвідношення з поняттям «культура», досліджуються запропоновані принципи і механізми розбудови сучасної цивілізації.

The research works of the Ukrainian scientists from Diaspora devoted to the civilization's problems are analyzed in the article. Their approaches to the understanding of the concept «civilization» and its correlation with the concept «culture» are examined and offered principles and mechanisms of rebuilding of modern civilization are investigated.

Глобальна економічна криза початку XXI ст. не лише зруйнувала усталені механізми соціальної взаємодії, а й підірвала надії людства на можливість прорахованого, передбачуваного, стабільного майбутнього. Тверда віра у нездоланний суспільний прогрес, культивована політиками і мас-медіа з різних таборів, напрочуд швидко перетворилася на розгубленість, відчай, апатію, нездатність індивіда протистояти викликам доби [5]. Нинішню соціокультурну ситуацію ще більше загострюють проартикульовані на повний голос сумніви як щодо напрямних розвитку сучасної цивілізації, так і щодо її найголовніших здобутків. Цілком логічно, що за таких обставин увага наукового та експертного середовища знову зосередилася на питаннях, так чи інакше пов'язаних із закономірностями становлення та розвитку цивілізації. За останнє десятиліття з'явилася незначна, але тематично симптоматична низка публікацій українських учених, які намагаються по-новому осмислити глибинні механізми самоорганізації людства, прорахувати можливі наслідки цивілізаційної кризи, визначити місце України у світових трансформаційних процесах тощо [1; 6; 9]. Зрозуміло, що у розробці своїх теоретичних побудов, переважна більшість науковців спирається на концепції попередників. Визнаючи як чималу кількість термінологічних визначень поняття «цивілізація», так й існування різних підходів щодо його інтерпретації, українські дослідники вкотре актуалізують у суспільній свідомості та науковому обігу напрацювання В. Мірабо, О. Шпенглера, А. Тойнбі, М. Данилевського, С. Гантінгтона, Дж. Нефа. При цьому, на жаль, абсолютно ігноруються праці з цивілізаційної проблематики українських діаспорних мислителів. Подібна неувважність до здобутків власної гуманітаристики, безумовно, пояснюється кількома вагомими причинами. По-перше, інтелектуальний та творчий доробок багатьох діаспорян і нині залишається маловідомим і малодоступним для широких верств населення. По-друге, представники української діаспори не можуть похвалитися наявністю ґрунтовних і систематичних праць з суто цивілізаційної тематики. Адже у їхніх дослідженнях розгляд специфіки цивілізації як своєрідного соціокультурного утворення чи як певної стадії всесвітнього історичного процесу найчастіше поєднувався із вирішенням питань релігійного, технічного, економічного чи правового характеру. Однак, спорадичність чи різноаспектність подібних публікацій не повинні применшувати вагу наукового пошуку їхніх авторів. Ретельний та уважний аналіз творчої спадщини діаспорних мислителів дозволить як розширити сьогоденне розуміння провідних засад сучасної цивілізації, так і поглибити наші уявлення про поступ української інтелектуальної думки поза межами України.

Однією із фундаментальних і досі дискутованих проблем є співвідношення понять «культура» і «цивілізація». За спостереженнями Н. Еліаса, на вживання цих термінів представниками європейських націй суттєво впливають

як різниця у ціннісних орієнтаціях, ментальні відмінності, так і часом протилежне бачення глобальної мети людського буття. На його думку, «французьке й англійське поняття «цивілізація» може стосуватися політичних чи економічних, релігійних чи технічних, моральних чи суспільних фактів. Німецьке поняття «культура» в своїй суті стосується духовних, мистецьких, релігійних фактів і має виразну тенденцію проводити глибокий вододіл між такими фактами, з одного боку, й фактами політичними, економічними та суспільними, з другого. ...У німецькому понятті «культура»... відношення до «behaviour», до цінностей, що їх людина має не завдяки своїм здобуткам, а завдяки звичайному своєму буттю й поведінці, відступило далеко на задній план, і специфічно німецький сенс поняття «культура» («Kultur») у найчистішому вигляді виражається в похідному від нього слові – прикметнику «культурний» («kulturell»), що означає не цінності буття якоїсь людини, а цінність і характер певних продуктів людської діяльності. Однак це слово, поняття «культурний», французькою й англійською безпосередньо перекласти не можна» [4, с. 54]. Таким чином, культура, як вважає Н. Еліас, стосується лише і тільки певних здобутків конкретної особи (чи нації), як-от: твори мистецтва, книжки, релігійні або філософські системи, які оприявнюють і вияскравлюють самобутність народу.

Еліасівських поглядів на культуру дотримувався і його сучасник В. Янів, український громадсько-політичний діяч, член УВАН в Європі, один із ректорів УВУ. Згідно з його концепцією, «культурою ж ми називаємо постійне й послідовне удосконалення (тут і далі виділення авторів. – Т. Ш.) себе самого й усього свого оточення, а також засоби, які до цього удосконалення ведуть, і всі твори, які з цього удосконалення випливають...» [10, с. 7]. Власне, саме цим бажанням щось радикально змінювати, ушляхетнювати й розвивати закладені від народження природні нахили і душевні спонуки у протилежність до пасивного тривання в первісному стані й відрізняється людина від тварини. Слушно наголосивши на аксіологічній, комунікативній, трансляційній функціях культури, дослідник наполягає на автономному, незалежному існуванні предметів або символів, витворених нею. А вже різниця між незалежними від людини творами, за В. Янівим, зумовлює базові відмінності між культурою та цивілізацією. Він пише: «Один рід творів призначений на те, щоб *поліпшувати умови матеріального буття* людини, умови її *тілесного* існування. Вони мають запевнити людині безпеку, вигоду («комфорт»), здоров'я, добробут. Другий рід творів не розрахований *ні на яку матеріальну користь*, але призначений для збагачення *духового* життя людини, до поглиблення її *внутрішніх вартостей*. Сукупність людських надбань, які мають на меті задоволення *добробуту*, ми називаємо *цивілізацією*, протиставляючи цивілізацію культурі...» [10, с. 8]. Себто культура як чинник національного самозбереження, як спосіб доведення власної

окремешності відкидає будь-яку утилітарність, забезпечуючи поглиблення й посилення духовного в усіх його виявах.

На відміну від В. Яніва, проф. П. Ковалів, дійсний член НТШ в Америці, був глибоко переконаний, що не існує не тільки чіткого визначення понять «культура» і «цивілізація», але й навіть їхнього розмежування. Проаналізувавши підходи В. Гумбольдта, П. Барта, Л. Моргана, П. Мілюкова, він дійшов висновку, що переважна більшість представників філософської думки ототожнюють культуру з природою, а цивілізацію з технікою, уявляючи її деструктивною силою, яка знищує культуру, призводить до рабства і зубожіння. П. Ковалів рішуче відкинув усталені в науці схеми та стереотипи, позаяк для нього мірилом усіх можливих трансформацій була людина, унаснажена творчим духом. Тож, і культура розглядалася ним як продукт людської творчості, а не продукт природи. Відповідно, до сфери культури, на думку П. Коваліва, можна зараховувати помешкання, одяг, зброю, державні форми, закони, мову, звичаї, релігію, літературу тощо. Учений підкреслював, що «поняття цивілізації в корені відрізняється від поняття культури, що взагалі має відношення до людини, як творчої істоти, тоді як поняття цивілізації має відношення до людини високорозвинутої, людини в розвинутому суспільстві. Тому й позначаємо цим терміном не тільки окремі громади людей (цивілізований народ), а й ширші населені простори (цивілізована Європа, цивілізований світ тощо)» [7, с. 844]. Брати ж за основу цивілізації техніку П. Коваліва видавалося великою помилкою. Він твердив: «Техніка, ясна річ, належить до сфери культури; таку культуру часто називають *технократичною* культурою. Цивілізація належить до сфери загального розвитку суспільства – з матеріального, духовного і громадського погляду. І тут цивілізація і культура близько підходять одне до одного, але не адекватні одне одному. Цивілізація розвивається на базі культури, але не є нею; вона розвивається саме на базі вищого стану розвитку культури. Кожний народ іде до цивілізації тільки через культуру, через активну організацію» [7, с. 844].

П. Ковалів також постулює думку, що для розвитку цивілізації чимало важать і природні умови, зокрема, сприятливими факторами є помірний клімат і плодючий ґрунт. Адже, у країнах з холодним підсонням важче досягти досконалості у побудові міцної суспільної структури, бо навіть елементарне виживання вимагає від людини величезного напруження фізичних і духовних сил. На його переконання, в «старому світі» найкращі умови для цивілізації дає Європа, в «новому» – США. Побіжно порівнюючи Захід і Схід, П. Ковалів сформулював найістотніші риси європейської цивілізації, завдяки яким вона змогла успішно ретранслювати власні цінності далеко за межі своєї території. Він констатував, що «в європейських культурних народів спостерігаємо більшу активність народних мас, жваву участь у власній долі, швидкий розвиток суспільних і економічних форм, вироблення певних юридичних форм, а в сфері духовній – велику гармонію між чуттям і думкою, мистецтвом і наукою, яка досягла таких розмірів, що ще Бокль став убачати в ній головного рушія європейської цивілізації» [7, с. 845]. І хоча автор не шукав у ментальному полі української нації тих ознак, які б доводили її «європейськість» (думається, за відсутності такої потреби), відчувається його виразне захоплення від європейської цивілізації, яка все більше набирає характеру вселюдської завдяки величезній повазі до людської гідності, до права кожного на висловлювання своєї життєвої та громадянської позиції.

Професор Мінесотського університету (США) Х. Рябокін пов'язав зародження і становлення сучасної цивілізації з вічною проблемою фізичного виживання. Водночас він зауважив, що упродовж усієї історії не тільки відбувалась боротьба за харчові та енергетичні ресурси, а й тривало змагання за можливість жити краще, існувати щасливіше, з насолодою, із задоволенням релігійних, культурних, естетичних та інших потреб. «...Людина не задовольняється тим, що вона має річ, – говорив дослідник, – вона хоче мати її якомога зручнішою, якомога кращою й естетичнішою. І цьому «кращому й зручнішому» немає кінця, як немає кінця й самій людині. Коли придивитися уважно до основних рушіїв сучасної цивілізації, то можна прийти до висновку, що одним із наймогутніших стимулів до розвитку її і є оце бажання, як окремої людини, так і цілого людства, жити якомога вигідніше, якомога зручніше» [8, с. 37]. Проаналізувавши на широкому фактологічному матеріалі розвиток європейської цивілізації та її наукові досягнення (від будівництва водогонів, винаходу електрики до розробки атомної бомби), Х. Рябокін сформулював взаємозалежність життя сучасної цивілізованої людини від знання (науки) і праці (цілепокладання). На його думку, лише гармонійна взаємодія цих компонентів, скерована і контрольована «мудрими державними мужами», врятує світ від самознищення.

Українські діаспорні мислителі, розмірковуючи про феномен цивілізації, прагнучи подати власне бачення її підвалин, внутрішніх проблем чи протиріч, свої аргументи базували на принципах європейського раціоналізму. Однак, з-поміж різноманітних цивіліологічних напрацювань своїми ідеалістичними настановами виокремлюється праця В. Горбачевського, який запропонував «новий варіант цивілізації» – конкордизм. Вживання цього терміна у розробці В. Горбачевського суттєво відрізняється від ідей, запропонованих раніше В. Винниченком. Останній, розбудовуючи свою теорію ще з кінця 1930-х років, намагаючись пояснити суть конкордизму, спирається на соціалізм як політичну систему та ідеологему, на соціалістичний світогляд, приправлений поняттями «чесності з собою», «щастя». Поза усіляким сумнівом, трактат В. Винниченка мав виразну просвітницьку настанову та потужне терапевтичне спрямування. Як зазначав сам письменник, «конкордизмом ми називаємо систему лікування та реорганізації сил сучасного людського організму (чи то індивідуального, чи то колективного), сил як фізичних, так і психічних, систему, базовану на рівновазі та погодженні цих сил» [2, с. 86]. При цьому щастя ототожнювалося ним з органічною, постійною радістю життя, забезпеченою знову ж таки гармонією сил, можливостей і потреб. Конкордистська мораль, в уявленні В. Винниченка, відкидала принцип ієрархії, релігійний догматизм, будь-які заповіді-накази, силу звички, снобізм, диктатуру наркотиків та інше. Воюючи зі страхами, а особливо зі страхом смерті, митець фактично звинуватив релігію та її представників у крутістві, нахилі до панування, навмисному нагнітанні психо-невротичних станів, а відтак і в «узаконенні нещасності». Натомість, В. Горбачевський, вважав, що життєва орбіта кожної людини проходить крізь три найважливіші сфери – Бог, людство, природа. Більш того, він наполягав на тому, що провідною ідеєю-дороговказом для особистості може бути тільки ідея Бога як принципу світорозуміння. На думку В. Горбачевського, «із ідей Бога цілком логічно виловлюється ідея людської гідності, бо якщо є Бог, то людина має душу, тобто є істотою вищої категорії. ...Із ідей людської гідності цілком логічно виловлюється ідея

месіанізму людства, тт. ідея провіденціального приділення людству місії будувати Царство Боже на землі. Ідея месіанізму людства має лягти в основу новітньої цивілізації» [3, с. 12]. Розглянувши соціальні функції еліти і народних мас, розкритикувавши гасла Великої французької революції («свобода-рівність-братерство»), автор запропонував власні постулати, на яких мусить будуватися новітня цивілізація. Так, на зміну свободі має прийти правопорядок, тобто свобода, обмежена дисципліною, на зміну рівності – людська гідність, а замість братерства – конкордизм, «тобто згода та співпраця і по лінії горизонтальній: співпраця соціальних угруповань, і по лінії вертикальній: співпраця верхівки та низів, проводу та маси» [3, с. 15]. Попри відчутний утопізм запропонованої В. Горбачевським схеми перебудови світового устрою, варто зауважити, що автор доволі скрупульозно розписав як теоретичну базу цих змін, так і практику перетворення державного життя, апіорі відкинувши будь-які звинувачення у фантастичній мрійливості.

Інтелектуальний доробок української діаспори, попри часову відстань і подальший поступ науки, й досі вражає розмаїттям обговорюваних тем і проблем. У чужому мовно-культурному та етнічному середовищі українці не загубилися, навпаки, заснували власні наукові школи, зробили вагомі кар'єрні просування у багатьох галузях гуманітаристики, виробили особний погляд на актуальні питання доби. Аналізуючи наявні в європейській та світовій традиції підходи до розуміння цивілізації як певного соціокультурного феномена, українські зарубіжні мислителі найчастіше рухалися

у схожому напрямку. Розвинутої цивіліології як галузі пізнання з розгалуженим термінологічним апаратом чи стрункою системою аргументів у їхніх працях годі шукати. Але науковці діяли, відповідно до своїх світоглядних позицій чи фахових зацікавлень, додали до загальноприйнятої картини розвитку і становлення сучасної цивілізації неочікуваних елементів, запропонували своє бачення її подальшої розбудови.

1. *Александрова М.* Співвідношення понять «культура» та «цивілізація» / М. В. Александрова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2002. – № 552–2, ч. 2: Наука, теологія, постмодерн. – С. 19–27. 2. *Винниченко В.* Конкордизм. Система будівництва: Етико-філософський трактат / В. К. Винниченко; Передм. Т. І. Гундорової. – К.: Український письменник, 2011. – 335 с. 3. *Горбачевський В.* Конкордизм як новий варіант цивілізації / В. Горбачевський. – Нью-Йорк, 1965. – 36 с. 4. *Еліас Н.* Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Норберт Еліас. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 670 с. 5. *Іл'янович К.* Антропологічна криза в умовах сучасної техногенної цивілізації. – Автореф. ... канд. філос. наук, спец.: 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури / К. Б. Іл'янович. – Сімферополь: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2008. – 16 с. 6. *Касьян В.* «Надіндустріальна цивілізація» і сьогодення реалії / В. І. Касьян // Філософські проблеми гуманітарних наук: наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2010. – № 16/17. – С. 129–138. 7. *Ковалів П.* Сучасна цивілізація і християнство / Пантелеймон Ковалів // Визвольний шлях. – 1977. – Кн. 7–8. – С. 840–858. 8. *Рябокін Х.* Сучасна цивілізація і атомово енергія / Х. Рябокін // Вільна Україна. – 1957. – Ч. 13. – С. 37–45. 9. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: Збірник наукових праць / НАНУ; Ін-тут політ. і етнонац. дослід.; Журн. «Діалог. Істор., політ., економ.». № 5; Ред. кол.: І. Курас, О. Онищенко, ін. – Київ, 2004. – 504 с. 10. *Янів В.* Нарис української культури / Володимир Янів. – Нью-Йорк, Видання Шкільної Ради, 1961. – 95 с.